

Акіншина Ірина Миколаївна

Кандидат філологічних наук, доцент

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ Г. СКОВОРОДИ У ТВОРАХ ХУДОЖНЬО-БІОГРАФІЧНОЇ ПРОЗИ МЕЖІ ХХ – ХХІ ст.

Стаття присвячена висвітленню питання історичного осмислення постаті українського філософа Г. Сковороди художньою біографією кінця ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано твори Ю. Мушкетика «Диявол не спить» та В. Стадніченка «Наш перший розум». Досліджено специфіку жанрово-стильових вирішень життєписної прози межі ХХ – ХХІ ст. на прикладі указаних творів. Ключові слова: художньо-біографічна проза, життєпис, повість, новела, історична постать.

Давно загальноновизнаний той факт, що в історії людства є епохи, коли від літератури потребують оперативності втручання в існуючу дійсність. Дослідження швидко змінюваної реальності вимагають піднесення в літературі жанрів, яким притаманна мобільність, швидка реакція на події. Так було, скажімо, у роки Другої світової війни, коли в художній прозі панували жанрові форми повісті, оповідання, нарис. Так само відбулося й на зламі ХХ – ХХІ ст., який ознаменувався в літературі збільшенням середніх і малих жанрів епосу.

Теоретичні розробки концепції середньої прози належать відомому літературознавцю М. Утехіну. Говорячи про переваги середніх жанрів, він виголошує: «Винятковий художник не створював нічого в жанрі повісті» [9, с. 107]. Повість відображає «предмет» у його відносній самостійності, розглядаючи його як єдину мету. Звідси – ненормованість часо-просторових відносин. Події, відтворені в повісті, можуть мати будь-яку тривалість у часі й просторі, отже, розкрити суть зображуваного «предмета» у всіх подробицях. Повість є «більш плідним, ніж роман, жанром і при створенні героїчних характерів, що зіставляються із сучасністю або недавнім минулим» [9, с. 103]. Саме повість М. Утехін називає жанром «реалістичної літератури», жанром «поезії дійсності» [9, с. 99].

На популярності біографічної повісті наголошував І. Стоун, пояснюючи це тим, що читачеві дозволяється таким чином бути учасником історії, «перетворюватись у одного з її провідних героїв, ставати її рушійною силою» [8, с. 335]. У такий спосіб реципієнт за короткий відрізок часу «може прожити тисячу життів» [8, с. 335]. Саме в цьому відомий письменник вбачав основну гідність повісті, її «чарівність і надію на те, що жанр збереже за собою місце на літературному олімпі» [8, с. 335].

Отже, утворившись історично, на сучасному етапі розвитку літератури повість тяжіє до епічності, хронікального сюжету й композиції, спокійної манери оповіді, яскраво виражальної об'єктивованості відтворюваного, органічної цілісності, чіткої підпорядкованості всіх елементів твору основній ідеї, особливого роду ліризації оповіді. Разом з тим, у зв'язку з геополітичними змінами в суспільстві розширюються тематичні обрії біографічної повісті. Сучасні письменники урізноманітнюють систему виражальних засобів і форм реалізації художнього матеріалу.

Переосмислення значення творчості попередників набуває всезростаючої актуальності. Однією з таких постатей є український мислитель, філософ, просвітителі і письменник Григорій Савич Сковорода. У своїх літературних творах і філософських трактатах він розвивав цілий комплекс прогресивних ідей і «вічних», загальнолюдських тем. Його оригінальна й багатогранна діяльність завжди приваблювала діячів культури й науки. Кількість численних художніх творів, присвячених українському мислителю, поповнилась твором В. Стадніченка «Наш перший розум», виданим до 280-річчя від дня народження Г. С. Сковороди. За жанром – це документальна повість-подорож, яка складається з окремих частин.

Кожна частина розпочинається визначенням географічного пункту й років перебування в ньому українського філософа, коротким біографічним уривком зі спогадів учня, друга й першого біографа Сковороди Михайла Ковалинського. Далі подається авторська назва частини з епіграфом із творів самого Г. Сковороди.

Задум написання книги викликало відчуття часу – кардинальних змін соціальних формацій, суспільної думки. Не випадково В. Стадніченко дає заголовок першій частині, яка є своєрідним вступом, «На прощу до вчителя»: «...кількаразів у житті наставляли такічаси, коли я гостро відчував, що треба відкласти всі нагальні справи і йти на прощу до мудреця Сковороди. Так сталося і насам кінець ХХ століття, у 2000-му році, коли я зрозумів: щоб вистояти в буремному штормі життя, не впасти на гребені тисячоліть, треба йти, летіти до Сковороди і міцно триматися за його посох, за його думку» [7, с. 15].

Повість побудовано у формі подорожі. Автор йде слідами героя по всіх містах, де перебував український філософ: Чорнухи Лубенського полку, де народився Григорій; Києво-Могилянська академія, де він навчався; Санкт-Петербург, де грав у придворній капелі; Переяславський колегіум, де викладав поезію; село Каврай на Черкащині, де ходив мислитель на Кравцеву гору; Харківський колегіум при Покровському монастирі, де розробив філософську концепцію «двох натур» (видимої та невидимої) і трьох світів (макрокосму-Всесвіту, мікрокосму-людини, світусимволів-Біблії), етичне вчення «філософія серця», педагогічну теорію «спорідненої праці»; село Пан-Іванівка, де зазнав Сковорода вічного спокою тілесного й безсмертя духу, що піднявся над часами. Мандрує В. Стадниченко й містами країн Європи, куди їздив протягом 1745-1750 років Г. Сковорода пізнавати науку європейську: Пряшів, Будапешт, Братислава, Відень, Болонья, Флоренція. Відвідує й Токай (Угорщина), куди направляли молодого Григорія з місією генерал-майора Федора Вишневецького за винами для царського двору.

Життя Г. Сковорода зображене на тлі історії XVIII ст., де «усе густо переплетено, замішано на людській крові й Божому слові, на тяжкому стогонові й веселій пісні. Петро I поставив на кістках тисяч реєстрових козаків величне місто на болоті, з його палацами й каналами, а згодом окрасили його знанням, словом і мудрістю українські вчені, богослови, поети» [7, с. 33]. В. Стадниченко, описуючи те чи інше місце перебування українського мислителя, вдається до зіставлень минувшини та його сучасності. Ілюстрацією до сказаного є уривок про завдання Києво-Могилянської академії, яка поставила за мету виховувати й формувати духовну еліту нації: «і чи може бути в цьому кращий і доступніший ідеал, як не Григорій Савич Сковорода, мислитель, наставник, народний учитель? Які ж педагогічні засади об'єднують, цементують Київську академію? Це єдність навчання і виховання, рівність усіх перед знанням, самостійність і сміливість у пошуку істини. Академія – єдиний організм, у якому немає верху і низу, керівників і підлеглих, тут існує органічна співдружність професорів і студентів у спільній справі – пізнанні істини» [7, с. 26].

Автор звертається до історії Києво-Могилянської академії, сквородинівського меморіального комплексу в Чорнухах, музею української культури у Свиднику (Словаччина), Шарошпатацького колегіуму (Угорщина), Переяславського й Харківського колегіумів. У повісті документально відтворені картини козацької минувшини, історія Слобідської України. В. Стадниченко простежує етапи увічнення пам'яті про філософа від часів царату до сьогодення. У такий спосіб, «снопик до снопика», автор довершує оповідь.

Лаконічно й точно змальовано в повісті сенс життя й смерті українського філософа: «ніколи і ні в чому не хитрував Григорій Сковорода ні перед собою, ні перед людьми. І зараз, у ціхвилини, він так само прямо, ясно дивився в темні ночі за вікном, яка, він це знає, вже не зміниться світанком».

На ранок – треті півні проспівали – пішов перший сніг. У ледь просвітленій синяві вікна замерехтіли лапаті, мокрі сніжинки. Вони билися обвікно й безсило сповзали по склу. Та навіть коли б їм вдалося залетіти в кімнату, то, нечутно падаючи на полотняну сорочку, на просвітлене лице Григорія Сковороди, вони б уже не розтанули» [7, с. 66].

У повісті простежується вплив гуманістичних ідей відомого філософа на автора, про що останній неодноразово зазначає у творі. Сучасний письменник наголошує на життєвості й актуальності вчення українського мислителя: «...хто хоч раз зустрівся з Сковородою – в музеї, на сторінках його книг, на його мандрівній стежці, той обов'язково повернеться до філософа і поета. Сковорода назавжди «ловить» кожного свого нового знайомого» [7, с. 68]. Протягом багатьох років учення українського філософа спрощували й обмежували. Новий епохальний виток цивілізації сприяє розумінню інтелектуальної глибини й гуманістичної всеосяжності творчого доробку Сковороди, спонукає переглянути та по-новому збагнути його спадщину.

Заключна частина повісті В. Стадниченка підсумовує невмирущість і вічність ідей українського мислителя: «Здавалося б, тепер можна поставити в кутку у хаті дорожню палицю, стерту до полиску правицею у мандрах сквородинівськими шляхами. Поставимо крапку в розповіді про побачене, почуте, пізнане».

Не дає зробити цього Сковорода. Світ не спіймав вільнодумця й волелюбця. Він сам вловив назавжди наш час, став, як євангельський апостол, «ловцем людей», повів їх за собою в новий, у «горній світ» [7, с. 72]. Світ, у якому «все нове: нові люди, нова твар, нове творіння – не так, як у нас під сонцем усе мотлох мотлоху й марнота марнот» [7, с. 73].

Письменники, які працюють у лакуні художньо-біографічної прози, традиційно (у своїй більшості) використовують для власної творчості жанри великих і середніх епічних форм, як-от: епопеї, романи, повісті та їх численні й різноманітні модифікації. Водночас, не можна стверджувати, що до жанрів малої прози при створенні життєписів не звертались взагалі. Для прикладу можна взяти шевченкіану, яка налічує значну низку нарисів, есе, оповідань.

Звертання письменників до малих жанрових форм епосу не випадкове. У зв'язку з невеликим обсягом оповідання, новела, нарис висвітлюють один чи кілька епізодів з життя відомої в історії особистості, акцентують увагу на певному конфлікті чи проблемі, вирішують їх, а також характеризуються лаконічністю, поглибленою психологізацією, зручністю в показі подій розповідної структури. Загальна комунікативна спрямованість жанрів малого епосу обумовлена прагненням донести до реципієнтів конкретний проблемний аспект, певну ситуацію, які потребують етичної оцінки.

Відповідає аспектам новела Ю. Мушкетика «Диявол не спить» (1999). У виданні заявлено, що твір є оповіданням. Це суперечить визначенню літературознавчого поняття: «Оповідання вимагають нерозгалуженого, як правило, однолінійного, чіткого за побудовою сюжету. Характери показані здебільшого у сформованому вигляді... Конфлікт в оповіданні, якщо є, то не такий гострий, як у новелі» [3, с. 522]. Твір Ю. Мушкетика повністю відповідає жанровим параметрам новели: «Новела ... – невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом... Персонажами новели є особистості, як правило, цілком сформовані, що потрапили в незвичайні життєві обставини. Автор у новелі концентрує увагу на змалюванні їх внутрішнього світу, переживань і настроїв. Сюжет новели простий, надзвичайно динамічний, містить у собі момент ситуаційної чи психологічної несподіванки» [3, с. 510].

У центрі новели – постать відомого українського філософа Григорія Савича Сковороди. Його образ зустрічаємо в художній літературі й раніше, «від написаної Михайлом Ковалинським «в древнем вкусь» «Жизни Григорія Сковороды» (1794) [5, с. 7] до творів сьогодення: В. Поліщук «Григорій Сковорода» (1929), Л. Ляшенко «Блискавицятемночної», Вас. Шевчук «Григорій Сковорода» (1969), «Предтеча» (1972), І. Пільгук «Григорій Сковорода» (1971), І. Драч, С. Кримський, М. Попович «Григорій Сковорода» (1984), В. Стадниченко «Наш перший розум» (2002). Ю. Мушкетик звернувся до малої прози для зображення постаті українського філософа, його духовного світу на останньому етапі життя.

Твір містить усього два епізоди: дві зустрічі Г. Сковороди з його колишніми однокурсниками-спудеями по Києво-Могилянській академії. На початку новели вміщено розширену експозицію – пластичні картини природи. Вони обумовлюють аксіологічні чинники твору – цінність пізнання себе й світу. Роль пейзажів і звукопису в композиційному, художньо-образному й філософському аспектах суголосна зображенню психологічних портретів Сковороди: бузок – весна, дощ – рух і життя, зорі й мелодія – вічність і безсмертя мислителя. Подібне змалювання не суперечить пантеїстичним поглядам самого філософа.

Перший епізод – зустріч з митрополитом Київським Самуїлом Миславським, представником офіційної духовної еліти. Відображаючи художньо-психологічний портрет Миславського, який виступає антиподом Г. Сковороді, автор наголошує на детермінованості безплідності заздрощів: «...зів'яв «цвіт поміж іншими» [6, с. 11]. Антитезою виступає «філософія серця», антропоцентризм (Д. Чижевський) українського мислителя: «Рідне щастя не в знатному чині, не в тілі дарування, не в красній країні, не в славному віці, не в високих науках, не в розкошах багатства...» «Корінь всьому – серце», «не плоть наша – людина, а думка». І шлях до щастя через «сердечні печери» [6, с. 12].

Національно-філософська ідея кордоцентризму й чистоти людської душі як найвищого духовного скарбу має давні витоки й сягає праці митрополита Іларіона «Слово о Законі і благодаті». А в листі (грамотці) Володимира Мономаха до Олега Святославича читаємо: «А душа мені своя лучча од усього світу сього» [4, с. 464]. С. Єфремов, осягнувши світоглядні позиції Г. Сковороди, називає науку українського філософа «етичним гедонізмом» [2, с. 217], бо все в нього зводиться до морального задоволення у сфері етичних стосунків, до чого відносить і постійні пошуки щастя, і вічне «пізнай себе», і внутрішнє задоволення в правді й добрі, і правила праведного життя. Вдаючись до побіжного викладу провідних постулатів вчення Г. Сковороди, автор стверджує істину про Бога як вищу духовну силу: «Бог над ним, але й з ним, у ньому. Він скрізь і всюди. Навіть у отому полив'яному черепку під тинном. Найперше ж у мислі людській, у серці. Бог – це думка, це – правда, це – істина. Це друг людини, а не нагляд за нею» [6, с. 14].

Розмова з вельможним отцем церкви виявляє духовну перевагу мандрівного філософа, який «роздає свою душу, як щире золото. По промінчику, по дрібці. Піснями, порадами, повчаннями» [6, с. 16].

Другий епізод новели містить оповідь про зустріч Сковороди з іншим колишнім спудеєм Сидором Даниленком на прізвисько Корінець. Колись він був «найбільший чиряк академії. Заб'яка, лінтх, хитрун, дотепник. Дотепник грубий і злий. З його дотепів сміялися, їх чекали, їх боялися» [6, с. 21]. Найчастіше для своїх грубих витівок він обирав Грицька Сковороду. Тепер, при випадковій їх зустрічі, Корінець – дяк-пиворіз, брудний, з досить темним минулим, з потягом до епікурейства (у ставленні до жінок, їжі, напоїв). Знову, як і при першій зустрічі з Миславським, автор змальовує антипода Г. Сковороді. Із зображення їх студентських років аж до кінця твору простежуємо чіткі алегорії: Бог і Диявол, добро й зло, правда й кривда, праведність і гріх. На цій алегорії вибудовані діалоги Сковороди й Корінця, які містять у собі неприкриту антитезу. Наприклад, дяк-пиворіз закидає філософа: «Що ти про неї (людину – І. А.) можеш знати, коли сам прожив у коконі?

– Прожив і живу серед людей...

– У власному коконі. Власної душі, власних думок. «З людьми, для людей». Зробив кому-небудь справжнє добро? Пожальов кого-небудь? Окрім пташки жовтобокої... Гетьманщину касували, ти пісеньки писав до «Саду Божественного», Січ руйнували – писонув «Змія Ізраїльського». Ярмо кріпацьке одягли й занози всунули...» [6, с. 23-24].

Інсинуації Корінця – звинувачення в злопророцтві мислителя, який входить у конфлікт із буденним, дріб'язковим оточенням, – протиставляється внутрішній спокій, благородство, витримка й моральна чистота українського філософа: «Я не помічавсього того, всіх кривд. І став над кривдниками. І тим осудив навічно» [6, с. 24].

Думки про соціальний і політичний індивертизм Г. Сковороди простежується в літературознавстві (П. Житецький, М. Возняк). М. Грушевського вражало, що український мислитель, «живо реагуючи на вади церковного життя», у той самий час, за його словами, «мовчки обходив кудибільш яскраві й болочищі аномалії сучасного життя політичного, соціального, національного... Усі це були, мабуть, для нього речі другорядні у зіставленні з головним, що його цікавило: практичним моральним ідеалом...» [1, с. 295]. А сучасний дослідник Ю. Барабаш зазначає: «Поезія Сковороди – не стільки гімн етичній істині, знайдений назавжди, скільки «кардіограма» процесу пошуку цієї істини, пошуку важкого, сповненого внутрішнього драматизму і насправді безмежного» [1, с. 329].

Прикінцевий пейзаж символізує безсмертя духовної істини: «Небо було вимите, чисте, напоєне запахом дощу. Над обрієм горіла ранкова зірниця. Ясна, наче вічність. Сковорода взяв сопліку і заправ. Вічна як світ мелодія полилась у вікно» [6, с. 26].

Отже, Ю. Мушкетик, послуговуючись шекспірівським афоризмом «світ – театр», змальовує у творі різні життєві шляхи й моральні позиції Миславського – Сковороди – Корінця.

Про політичний і соціальний індивертизм українського філософа однозначної відповіді немає. Ю. Мушкетик так само не дає її. У цьому сьогодні можна вбачати позитив, оскільки для доби перехідної (яким було й XVIII століття Г. Сковороди) це завжди альтернатива творчості, це проблема й для сучасних авторів.

На амбівалентності постаті українського мислителя наголошував І. Франко в статті «Сочинения Григория Саввича Сковороды»: «Доля поставила його на розграні двох великих епох... лучить в собі Сковорода обі ті суперечні течії в одну вельми оригінальну й характерну цілість. Можна би сказати, що се старий міх, налитий новим вином. Все в ньому: пригоди і спосібжиття, вдача, мова, форма писання – все має отой двоїстий характер, являється мішаниною старої традиції з новим духом» [10, с. 434]. Можливо, у «назіданіє» сучасним авторам – бути певними своєї дороги на роздоріжжі – Ю. Мушкетик і написав новелу. Відтак і заголовок «грає» на цю концепцію, адже Сковорода – «старчик», а «диявол не спить» і на його дорозі. Кожна людина – індивідуальна, неповторна – усе життя духовно зростає або падає ниц. На її шляху може з'являтися маса страждань, випробувань, які їй посилає життя. Переборення спокус, духовне очищення – катарсис – є новим витком угору.

Таким чином, новела Ю. Мушкетика відзначається особливим психологізмом, лаконізмом, довершеністю мови й стилію, глибокою художньою інтуїцією. Автор намагається з'ясувати чинники нетлінності духовного досвіду геніальної творчої особистості в контексті кардинальної проблеми третього тисячоліття – синергетичної концепції «людська душа і Всесвіт».

Отже, простежуючи за втіленням художньо-зображувальних засобів у жанрах біографічної прози, пересвідчуємося, що пріоритетів набувають твори асоціативно-психологічного типу. Це обумовлено традиціями української літератури, де завжди сильним було ліричне й сповідальне начало. Фрагментарність оповіді дозволяє зменшити обсяг творів середніх і малих епічних форм і одночасно акцентувати увагу на окремих епізодах і сценах. Спираючись на документальні матеріали, подібна архітектоніка художніх життєписів не порушує їхньої внутрішньої цілісності. Подібні твори інтригують реципієнта своєю лаконічністю та динамізмом оповіді.

Джерела

1. Барабаш Ю. «Знаю человека...» Григорий Сковорода: Поезія. Філософія. Життя. / Ю. Барабаш. – Москва: Худож. л-ра, 1989. – 335 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Київ: Феміна, 1995. – 688 с.
3. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва та ін. – Київ: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
4. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця. – Київ: Дніпро, 1989. – 590 с.
5. Мельничук Б. Випробування істиною. Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення) / Б. Мельничук. – Київ: Академія, 1996. – 272 с.
6. Мушкетик Ю. Диявол не спить. Кур'єр Кривбасу / Ю. Мушкетик. – 1999. Березень (№ 111). – С. 6-26.
7. Стадниченко В. Наш перший розум: Документальна повість-подорож. Вітчизна / В. Стадниченко. – 2002. – № 11-12. – С. 15-73.
8. Стоун І. Біографіческая повесть. Лекція, прочитанная в Оксфордском университете. Прометей. – Москва: Мол. гвардия, 1966. – Т. 1. – С. 334-345.
9. Утехин Н. Современность классики / Н. Утехин. – Москва: Современник, 1986. – 379 с.
10. Франко І. Сочинения Григория Саввича Сковороды... Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 29. Київ: Наук. думка, 1981. – С. 434-438.